

Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi
Turkey Journal of Theological Studies
[Tiad-2017]

[Tiad], 2020, 4 (1): 170-198

**İlk Dönem İman-Siyaset İlişkisi, İmanın Araçsallaştırılması (Sâlim
b. Zekvân'ın es-Sîre Eseri Bağlamında)**

The Relationship Between Faith and Politics in the First Period, the
Instrumentalization of Faith (In The Context of Sâlim b. Zekvâ's es-Sîre Work)

Furat AKDEMİR

Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Asst. Prof., Düzce University, Faculty of Theology

furatakdemir@duzce.edu.tr

Orcid ID: 0000-0002-1426-6489

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 01.06.2020
Kabul Tarihi / Accepted : 23.06.2020
Yayın Tarihi / Published : 23.06.2020
Yayın Sezonu : Haziran
Pub Date Season : June

Atf/Cite as: AKDEMİR, Furat . "İlk Dönem İman-Siyaset İlişkisi, İmanın Araçsallaştırılması (Sâlim b. Zekvân'ın es-Sîre Eseri Bağlamında)". Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi 4 / 1 (Haziran 2019): 170-198.

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/tiad>

Copyright © Published by Mustafa YİĞİTOĞLU- Karabuk University, Faculty of Theology, Karabuk, 78050 Turkey. All rights reserved.

İlk Dönem İman-Siyaset İlişkisi, İmanın Araçsallaştırılması (Sâlim b. Zekvân'ın es-Sîre Eseri Bağlamında)

Öz

Sâlim b. Zekvân, Hicri birinci asırda yaşamış Harici/İbâdi düşüncenin önemli şahsiyetlerinden biridir. es-Sîre adlı eserinde önemli Harici/İbâdi fikirleri ortaya koymuştur. Salim eserinde, döneminin önemli olaylarını ele almıştır. Hz. Osman ve Hz. Ali'nin siyasi, sosyal ve hukuki kararlarına ağır eleştirilerde bulunmuştur. Hariciliğin iman anlayışı, ilk dönem siyasi, sosyal ve kültürel olaylar çerçevesinde şekillenmiştir. Hariciler iman; söz, ikrar ve eylem olarak tanımlamıştır. Toplumda gelişen, siyasi ve hukuki olayları iman bağlamında değerlendirmişlerdir. Hz. Osman dönemi ile başlayan iman-siyaset ilişkisi, hariciler ile zirveye çıkmıştır. İman; mutlak, sonsuz ve kutsal olanı samimi olarak kabul, biliş ve tasdiktir. Bu kabul ve tasdik; olumlu, anlamlı ve sorumlu bir ahlakı/davranışı doğurur. Doğru bir iman, beşeri olan tüm subjektif kaygı ve çıkarların ürünü olan imandan farklıdır.

Anahtar Kelimeler: Sâlim b. Zekvân, es-Sîre, Harici, İbadiyye, İman, Siyaset.

The Relationship Between Faith and Politics in the First Period, the Instrumentalization of Faith (In The Context of Sâlim b. Zekvâ's es-Sîre Work)

Abstract

Sâlim b. Zekvân is one of the important personalities of Khariji/ Ibadiyya thought that lived in the first century. In his work named es-Sîre, he revealed important Harici/İbâdi ideas. In his work, Salim dealt with the important events of his period. He criticized Hz. Osman and Hz. Ali's political, social and legal decisions. The faith understanding of Khariji was shaped within the framework of the first period of political, social and cultural events. Khariji's faith; expressed as a promise, assertion and action. They evaluated the political and legal events that developed in the society in the context of faith. The relationship between faith and politics, which started with the Hz.Osman era, reached the top with the Kharijis. Faith is the is sincere acceptance, cognition and affirmation of absolute, eternal and sacred. This acceptance and certification gives rise to a positive, meaningful and responsible morality / behavior. A true faith is different from faith, which is the product of all subjective anxiety and interests that are human.

Keywords: Sâlim b. Zekvân, es-Sîre, Khariji, Ibadiyya, Faith, Politics

Giriş

Sâlim b. Zekvân es-Sîre adlı eserinde, Hârici/İbâdi düşüncenin önemli kodlarını ve ilk dönem iman-siyaset ilişkisini ortaya koymuştur. Sâlim, Hicri birinci asırda yaşamış İbâdi düşüncenin önemli ilmi ve siyasi şahsiyetlerinden biridir. es-Sîre adlı eserinde özellikle Hz. Osman ve Hz. Ali dönemi olaylarını ele alış yöntemi ile Harici/İbâdi düşüncenin iman-amel bağlamında ele alınışının somut örneklerini yansıtmıştır. Sâlim, aynı zamanda siyasi olayları iman bağlamında değerlendirerek, imanı araçsallaştırmış ve bu düşüncenin önemli aktörlerinden biri olmuştur.

Din, fert ve toplum yaşamında en etkin değerlerden biridir. Bireyi ve toplumu etkileyen, yönlendiren, heyecan ve ruh veren bir güdüdür. Bu yüzden din, bireysel ve toplumsal, hiçbir siyasi, hukuki ve toplumsal amaca araç kılınmaz. Ayrıca yanlış bir inancın ve düşüncenin taassubuna kurban edilemez. Dinî metinler kendi bütünlüğü içinde, gönderiliş amacı dikkate alınmadan ele alındığında, istenen yorumlar yüklenebilmiştir. Dini taassubun en sorunlu nedenlerinden biri, ilahi emirlere anlam yüklerken ve pratik hayata uygularken, amacına aykırı yapılan yorumlardır. Kendi siyasi ve fikri anlayışını mutlak doğru kabul etme ve bu fikirleri başkalarına zorla kabul ettirme çabası, kaosa ve huzursuzluğa neden olur. Bunun sonucunda insanlar, yanlış bir yöne ve amaca kanalize olur, bölünür, gruplaşır, ayrılığa düşer ve birbirlerine düşman olurlar. Böylece asıl amacı insanları birlik, beraberlik ve kardeşlik duyguları içinde bir arada yaşatmak olan din, bu amacından uzaklaştırılarak, bir sorun ve kaosun faktörü olarak karşımıza çıkar. Özellikle de bazı art niyetli kimselerin elinde şiddet, zulüm ve kaosun bir aracı haline gelir.

Kur'an-ı Kerim imanı, yüce ve kutsal değer ilkeleri olarak belirlemiş olup bu değerlere özgürce inanmaya çağırır ve İslam inancının değerlerini kabul etmememe konusunda insana özgürlük tanır. Bu konuda hiçbir baskı ve yönlendirmeyi kabul etmez. Allah, kendi adına hiçbir kişi veya kuruma, iman ve ibadetlerde baskı ve zorlama hakkı vermemiştir. Kur'an, Hz. Muhammed'e de vahyi tebliğ etmesini ve asla baskı yapmamasını vurgulamıştır.

1. Sâlim b. Zekvân'ın Hayatı ve Eserleri

Sâlim b. Zekvân'ın ne zaman ve nerede doğduğu ve ne zaman vefat ettiği hakkında kaynaklarda kesin bir bilgi geçmemektedir. Hicri I / Miladi VII. yy. da yaşadığı ve bu yüzyılın sonlarında öldüğü tahmin edilmektedir. Erken dönem eser veren Müslüman müellifler içinde önemli bir yere sahiptir. Dercînî ve Şemmâhî gibi İbadî tabakât müellifleri, eserlerinde onunla ilgili az miktarda

bilgi vermektedir.. Sadece *es-Sîre*'nin incelenmesinden hareketle hicri I/miladi VII yy. da yaşadığı ve yüzyılın sonlarında öldüğü tahmin edilmektedir.¹

Tarihi kaynaklarda bazı bilgiler kesin olmamakla birlikte isminden dolayı ona nispet edilmiştir. Sistânî'nin *Târîh-i Sistân*'ında Araplar tarafından 30/650 tarihinde ele geçirilen Bust şehrinde Sâlim adında bir gencin olduğu ve daha sonra tanındığı geçmektedir.² İbâdî alim Şemmâhî (928/1522), onun İbâdîliğin önemli ismi Câbir b. Zeyd (93/712) ile mektuplaştığından ayrıca onun önde gelen İbâdîler'den biri olan Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme (145/762-763) ile de aynı dönemde yaşadığını kaydetmektedir.³

Sâlim b. Zekvân'ın Câbir b. Zeyd ile mektuplaşmış olması ayrıca Câbir'den yaklaşık elli yıl sonra ölen Ebû Ubeyd'in çağdaşı olması mümkün değildir. Bu yüzden Şemmâhî'nin verdiği bilgilerden sadece biri doğru olarak görünmektedir. Bu bağlamda, Sîre'nin Mürcie ile ilgili kısmı üzerinde çalışan Sönmez Kutlu, Şemmâhî'nin verdiği bilgileri çelişkili bularak, onun Câbir b. Zeyd ile mektuplaştığı bilgisinin daha doğru olabileceğini ifade etmektedir.⁴

Libyalı İbâdî bir araştırmacı olan Amr Halife en-Nâmî, Kuzey Afrika'da bilinmeyen bazı İbâdî el yazmalarıyla ilgili kaleme aldığı bir makalesinde, benzer bir görüş ileri sürerek, Cabir b.Zeyd'e ait olan risaleler koleksiyonu içerisinde, onun Sâlim'e yazdığı bir risalesinin bulunduğunu söylemektedir.⁵ Bu konuyla ilgilenen bazı araştırmacıların kanaati de onun, Cabir'in çağdaşı olduğu şeklindedir.⁶ Bu bilgiler ışığında, Sâlim'in hicri ilk yüzyılda yaşadığı ortaya çıkmaktadır. Eserin içeriğine bakıldığında bu anlaşılmaktadır. Kutlu'nun ifade ettiği gibi Sâlim'in eserinde Haricilikle ilgili olarak 70/689 yılından sonraki olaylara yer verilmemesi ayrıca Mürcie ile ilgili olarak da, mezhebin sadece ilk teşekkül süreciyle ilgili bilgilerin yer alması, hem Sâlim'in Cabir b. Zeyd ile aynı dönemde yaşadığını, hem de eserin 70/689'lu yılların başında yazıldığını göstermektedir.⁷

Sâlim'in tabîinden olduğu, 717-719/99-101 yılları arasında yaşadığı, Umman'ın *Tuva'm* veya *Tevam* bölgesinde doğduğu söylenmektedir. Sâlim hakkında en

¹ Salim b. Zekvân, *es-Sîre*, çev. Harun Yıldız (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 15.

² Zekvan, *es-Sîre*, çev. Harun Yıldız, 15-16.

³ Ebû'l-Abbas Şemmâhî, *Kitâbu's-siyer*, thk. Muhammed Hasan, (Bingazi: Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, 2009), 1/235; Zekvân, *es-Sîre*, çev. Harun Yıldız, 16.

⁴ Sönmez Kutlu, "Salim b. Zekvan'ın Es-Sîre Adlı Eserindeki Mürcie ile İlgili Kısımın Tercümesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35/1 (Nisan 1996), 467.

⁵ Amr Halife en-Nâmî, *A Description of New Ibadî Manuscripts from North Afrika*, *Journal of Semitic Studies* 15/1, (Oxford: 1970), 65; Zekvân, *es-Sîre*, çev. Harun Yıldız, 17.

⁶ Zekvân, *es-Sîre*, çev. Harun Yıldız, 17.

⁷ Kutlu, "Salim b. Zekvan'ın Es-Sire Adlı Eserindeki Mürcie ile İlgili Kısımın Tercümesi", 467; Zekvan, *es-Sîre*, çev. Harun Yıldız, 18.

çok bilinen husus, Ömer b. Abdülaziz'e giden, altı kişilik *Ehl'u-Da've ve'l-İstikame* içerisinde yer almasıdır.⁸ Sâlim'in, Ömer b. Abdülaziz'e giden altı kişilik grup içerisinde yer alması ve yazmış olduğu *es-Sîre* adlı eseri, Sâlim'in İbâdiyye fırkası içinde önemli bir ilmi ve fikri şahsiyet olduğunu göstermektedir.⁹

Sîre'yi yayınlayan Patricia Crone ile Fritz Zimmermann, Onun Câbir b. Zeyd (93/712) ile mektuplaşmış olması, Basra dışında yaşadığını akla getirir fakat onun nerelerde ve tam olarak hangi dönemde yaşamış olduğu belli değildir, demektedir.¹⁰

Sâlim, *es-Sîre* adlı eserinin ilk bölümünde Kuran'ın indiriliş nedeni ve özellikleri, tevhidin anlamı ve içeriği, takva ve cihadın önemi gibi konuları işlemiştir.¹¹ Bu bölümün devamında elçiler, elçilerin görevleri, bu bağlamda Hz. Muhammed'in konumu ve görevini, onun döneminde Arap yarımadasında var olan Ehl-i Kitap, Mecûsiler ve müşrikler gibi dinî toplulukları işlemiştir.¹² Daha sonra dört halife hakkında bilgi vermektedir.¹³ Hz. Osman ve Hz. Ali dönemi ayrıntılı olarak üzerinde durulmuştur. Hariciliğin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan Cemel, Sıffin savaşları ve tahkim olayı üzerinde durmaktadır. Daha sonra Sâlim, Ezârîka ve Necedât gibi Hâricî fırkaları ele almıştır.¹⁴ Eser, ilk Hâricî fırkalarla ilgili bilgileri, Hâricîlere ait otantik bir kaynaktan bize sunmaktadır. Sâlim, eserinin son bölümünde Mürcie'ye eleştiriler yöneltmekte, Sebbâbe dediği Sebeiyye'den söz etmekte ve Fetene diye ifade ettiği fitne grubu ve bu yapının düşünce ve inanç yapısından söz etmektedir.¹⁵

Sâlim'in *es-Sîre* adlı eseri, ilk dönem Kelâm, İtikâdî İslam Mezhepler Tarihi ve İslam Tarihi ile ilgili önemli ve özgün bir eserdir. Eserin bilim çevrelerinde ortaya çıkışı, daha yeni sayılacak bir döneme denk düşer. *es-Sîre*'nin ortaya

⁸ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Saîd Dercîni, *Kitâbü tabakâti'l-meşâih bi'l-Mağrib*, nşr. İbrahim Tallây, (Kosantîne: Matbaatü'l-Ba's, 1974), 2/232; Orhan Ateş, "Salim b. Zekvan'ın Siresi'nde Hz. Osman'la İlgili Kısmın İbâzi Fikirler Açısından Değerlendirilmesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/2, (Haziran 2009), 98.

⁹ Ateş, "Salim b. Zekvan'ın Siresi'nde Hz. Osman'la İlgili Kısmın İbâzi Fikirler Açısından Değerlendirilmesi", 99.

¹⁰ Patricia Crone - Fritz Zimmermann, *Introduction, Salim b. Zekvân, es-Sîre*, thk.ve İngilizce çev. Patricia Crone- Fritz Zimmermann, (New York: Oxford University Press, 2001), 12; Zekvân, *es-Sîre*, çev. Harun Yıldız, 16.

¹¹ Zekvân, *es-Sîre*, çev. Harun Yıldız, 38-56; Harun Yıldız, *Hariciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2016), 12.

¹² Zekvân, *es-Sîre*, çev. Harun Yıldız, 51-56.

¹³ Zekvân, *es-Sîre*, çev. Harun Yıldız, 74-98.

¹⁴ Zekvân, *es-Sîre*, çev. Harun Yıldız, 100-114.

¹⁵ Yıldız, *Hariciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, 13.

çıkışıyla birlikte, özellikle Mezhepler Tarihi ile ilgili yerleşik bazı düşünce ve bakış tarzları tartışılmış ve bunların bir kısmı değişmek zorunda kalmıştır. *es-Sîre*, Hâricîlik'le ilgili, bilgi veren ilk kaynak eser olma özelliğine de sahiptir. Ayrıca eser, erken dönem İslam Tarihi'nde ortaya çıkan olayları ve gelişmeleri İbâdî/Hâricî bakış açısı ile ortaya koymuştur.

2. İmanın Tanımı

İman kavramı, (e-mi-ne) fiilinden hemze ile geçişli yapılan (âmene) fiilinin mastarıdır. Başka bir ifadeyle; (e-mi-ne) fiilinin, (if'âl) vezninde mastarıdır. (el-Emn), (el-Emân) ve (el-Emânetu) mastarından *türeyen emin olmak, doğru olmak, güven vermek, güvende olmak, korkusuz ve huzurlu olmak, birine bir hususta güvenmek, boyun eğmek* anlamlarına gelmektedir.¹⁶ Türkçe de inanmak fiili ile eşanlamlı kullanılan iman, Arapça'da *emn, vusuk* ve *tasdik* kelimeleri ile ilgilidir. İman kelimesi *güvenme, doğrulama, onaylama, kabul etmek* anlamlarını içermektedir.¹⁷ Kur'an'da *emine* fiilinin geçtiği ayetlerde bu anlamlar görülmektedir.¹⁸ Vahiy öncesi Arap edebiyatı ile Kur'an-ı Kerim'de aynı anlam bağlamda kullanılmıştır.¹⁹ Kur'an'da *itminan/huzur, korkunun kaybolması, üzüntü ve tasanın sona ermesinde ortaya çıkan ruh hali* anlamında kullanılmaktadır.²⁰ *Emn* kelimesinde kendini korku ve tasadan yana güvende hissetme fikri kelimenin din dışı anlamını ifade eder.²¹

Emânet masdar olarak, bazen insanın *emn* içinde sahip olduğu durumu, bazen de birine güvenilip teslim edilen nesne (emânet) anlamında kullanılır. Emânet kelimesi Kur'an'da; *mü'minlerin, emânetleri gerçek sahiplerine vermelerini* de ifade eder ve emânete sahip çıkmayı, gerçek mü'minlerin niteliği olarak sayar.²² Kur'an, dağlara, göklere ve yere yüklenen sorumluluğu (halifelik/görev/akıl/teklif) da emânet olarak nitelendirir.²³ İnsanı değerli ve farklı kılan en önemli niteliklerin başında güvenilir olma gelir. Güvenilir olma; doğru, gerçek, samimi ve dürüstlüğü ifade eder. Kur'an, dinin gerçekliğini

¹⁶ Ebü'l-Fazl İbn Manzur İbn Mükerrrem Cemaleddin Muhammed b. Mükerrrem, *Lisanu'l-Arab*, (Beyrut: tsz., 13/21; Mecduddin Muhammed b. Yaküb el-Fîrûzâbâdî, *el-Kamûsu'l-muhît*, (Beyrut: 1986), 1518.

¹⁷ Râğıb el-İsfehânî, *Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, Thk. Muhammed Halil 'Îtânî, (Lübnan/Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1426/2005), 35-36.

¹⁸ el-Bakara 2/125; en-Nisa 4/83; *korkudan emin kıldı*. Kureyş 106/4; Bkz. Yusuf 12/11; en-Nahl 16/45.

¹⁹ "Katlettiniz derin alimlerin piri ve / himayesine giren emin olduğu Kab'ı", Helmer Ringgren, *The Coceptof Faith in The Koran*, (Leiden: ORIENS, 1921), 4/2,4; Murat Sülün, *Kur'an-ı Kerim Açısından İman Amel İlişkisi*, (İstanbul: Ensar Yayınlar, 2015), 52.

²⁰ İsfehânî, *Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, 35-36.

²¹ İsfehânî, *Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, 35-36; Sülün, *Kur'an-ı Kerim Açısından İman Amel İlişkisi*, 52.

²² İsfehani, *el-Müfredat fî garîbi'l-Kur'an*, 35-36.

²³ el-Ahzâb 33/72.

belirtmek için vahyin, elçilerin²⁴ ve Cebrail'in güvenilirliğine²⁵ dikkat çeker. Dilde iman kelimesinin; *bir sözün doğruluğunu tasdik etmek* anlamına geldiği hususunda İslam âlimleri arasında ihtilaf yoktur²⁶

İman hakkında yapılan tanımlarda *tasdik*, *ikrar* ve *amel* kavramları belirleyici rol oynamıştır. Bu bağlamda *tasdik* eylemi kalbe, *ikrâr* dile, *amel* de organlara atfedilmiştir. Bu tanımlarda ön plana çıkan şey, nassı ve bunu haber vereni *kalben doğrulama*, bu doğrulamayı *dil ile ifade etme* ve *füillerle gerçekleştirilmedir*.²⁷ İslam düşüncesinde iman, ilişkili olduğu soyut ve somut kavramlar ve alanlar bağlamında değerlendirilmiş ve tanımlar yapılmıştır. Eş'âri ve Mâtürîdî kelamcıları imânı, tasdikle, Cehmiyye bilmekle (marifet), Mürcie ve Kerrâmiyye dilin ikrarıyla, İmam Ebu Hanife²⁸, Mâtürîdî²⁹, Pezdevi, Serahî gibi âlimler başta olmak üzere, Hanefi âlimler; kalbin tasdiki ve dilin ikrarıyla, Hâriciyye, Mu'tezîle, Zeydiyye mezhepleri ile İmam Mâlik (ö. 179/795), İmam Şâfiî (ö. 204/819), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857) ve İbn Teymiyye (ö. 728/1328) gibi âlimler kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve organlarla amel ile gerçekleşeceğini ileri sürmüşlerdir.

2.1 Hariciliğin İman Tanımı

Haricilerin iman tanımı gelişen siyasi, sosyal ve kültürel olaylar çerçevesinde şekillenmiştir.³⁰ Sıffin Savaşı sonrası gelişen siyasi, hukuki ve sosyal olaylar, Hariciliği ortak bir amaç ve beklenti içinde olan bir dînî yapı olarak ortaya çıkarmıştır. Hz. Ali'nin yanında yer alan bu gurup, savaş esnasında gelişen olaylar sonucu ondan ayrılarak, Kur'an'ın iki taraf arasında hakem olmasını talep etmiştir. Hakem Olay'ı sonrası; Hakeme, Hz. Ali'ye, Muaviye'ye ve alınan kararlara karşı çıkmışlardır. Hakem olayına karışan tüm tarafları tekfir etmişlerdir.³¹ Bu dönemde gelişen olayları, iman-amel bağlamında

²⁴ eş-Şuarâ 26/107, 125, 143, 162, 178.

²⁵ eş-Şuarâ 26.

²⁶ Muhammed Fahreddin Râzi, *Muhassal- Kelama Giriş*, çev. Hüseyin Atay (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yay., 2002), 269; Sa'düddîn el-Horâsânî et-Teftâzânî, *Şerhu'l-akâid*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yay., 2010), 220-221; Nureddîn es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akâidi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: İFAV Yay., 2016), 170;

²⁷ Mahmut, Ay, "Kelâm'da Akıl İman İlişkisi: Temel Teolojik Yaklaşımlar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52/1 (Ankara: 2011), 53.

²⁸ İmam-ı Azâm Ebû Hanife, *İmam-ı Azâm'ın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz, (İstanbul: 5. baskı, İFAV Yayınları. 2010), 34-35; Taftazânî, *Şerhu'l-akâid*, çev. : Süleyman Uludağ, 220-223.

²⁹ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhid*, çev. Bekir Topalaoğlu, (Ankara: İSAM Yayınları, 2005), 487-496.

³⁰ **Toshihiko** İzutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, çev. Selahaddin Ayaz, (İstanbul: Pınar Yay. 1984), 12; Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, (Ankara: Otto Yay., 2015), 229.

³¹ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, *el-İmâme ve's-siyase*, çev. Cemalettin Saylık, (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2017), 157-206.

değerlendirerek görüşlerine meşruiyet kazandırma yoluna gitmişlerdir. Olaylar karşısında kendilerine zemin arayan bu yapı, düşüncelerini doğru göstermek ve daha fazla taraftar elde etmek için söylemlerini din/iman ekseninde ileri sürmüşlerdir. Kendi düşünce yapıları ile bağdaşmayan, farklı siyasi, hukuki ve sosyal olayları da iman/amel bağlamında tekfir etmişlerdir. Bundan sonra düşüncelerinin yanı sıra gerçekleştirdikleri eylemler ile ön plana çıkmışlardır. Sonuç olarak bu siyasi tepki, Hariciliğin inanç, düşünce ve davranış yapılanmasını şekillendirmiştir.

Hâricîler'e göre imân, dil ile ikrar, kalp ile tasdik ve ameldir. Dil, ikrar ve amel, imanın rükünleridir. Bu üç rükünden birisi gerçekleşmediğinde iman geçersizdir ve bu kişilere mü'min denmez. İman ve İslâm bir bütündür. İbadetler ve diğer ameller imandandır. İbadetleri terk eden ve Kur'an'ın yasakladığı bir şeyi yapan kimse imandan çıkmıştır. İbadet ve diğer dini emirleri imanun bir parçasıdır kabul etmeyen dinden çıkmıştır. Buna bağlı olarak günah işleyen kimsenin de kâfir olduğunu iddia etmişlerdir.³² İman, ibadetler yerine getirilmediği ve günahlar işlendiğinde hükümsüz olur. Eksik bir iman tam olmadığı gibi geçersizdir. Böyle bir iman, kişiyi cennete götüremez ve bu kişi kâfir olmuştur. Müslüman kişi, inkar eder, başka bir din ve düşünceye dönerse (mürtet) öldürülmesi gerekir. Bu yüzden günahkâr ve mürtet olan kişinin öldürülmesi gerekir.

Haricilerin iman konusundaki görüşleri Kelâmî alanda değil, siyasi, toplumsal ve kültürel bağlamda³³ ortaya çıkmıştır. Emeviler devrinde de siyasi yön her zaman ağır bastığından onlar siyasi görüşlerinde aşırı gittiler. Artık Haricilere göre, "İman, amelden ayrılamaz"³⁴ oldu. Hariciler, Kur'an'a bağlı bir toplum olmayı hedeflemiş, ona karşı gelme düşüncesi taşımamışlardır. Fakat Kur'an bağlamında tekfiri doğru olmayan, Hz. Osman ve Hz. Ali'yi, *Allah'ın indirdiği ile hükmetmemişlerdi*, diyerek; tekfir edecek kadar Kur'an'a aykırı bir anlayışa sürüklenmişlerdi.³⁵

Siyasi konularda birbirlerine tamamen karşıt görüşleri olan Şia ile³⁶ Hariciler, iman konusunda aynı görüştedirler. Fakat imanı kendi siyasi görüşleri

³²Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, çev. Ethem Ruhi Fırlalı, (Ankara: 1. baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991) 59; Akdemir, Furat, "Hariciliğin İman Tanımının Siyasi ve Sosyal Arka Planı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11/61 (2018): 1102.

³³ İzutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, çev. Selahaddin Ayaz, 12; Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 221, 229; W.Mongomery Watt, *İslamın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*. çev. Arif Aytekin, (İstanbul: Bereket Yay., 2011), 51.

³⁴ Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 221.

³⁵ Ethem Ruhi Fırlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, (Ankara: Selçuk Yay., 1991), 90.

³⁶ William Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fırlalı, (Ankara: Sarkaç Yayınları, tsz.), 47-48; Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 221, 228-229.

bağlamında yorumlamışlardır. Hariciler, tahkime razı oldukları için Şia'yı mümin kabul etmemişlerdir. Şiiler de halifeye isyan ettikleri için Haricileri mü'min saymamışlardır. Her iki fırka mensupları da ameli imandan bir cüz sayarak bir sonuca ulaşmışlardır. Hâlbuki Hz. Ali, Haricilere karşı askeri güç kullandığı halde, onları asi Müslüman olarak görmüş ve fakat isyan etmelerinden dolayı da Haricileri küfürle suçlamamıştı. Şiilerdeki bu değişimin sebebinin siyasi görüşlerini zamanla iman alanına aktarılmasında aramak gerekir.³⁷ Bu bakış açısı ile, her iki fırka da imanı, kendi siyasi amaçları doğrultusunda araçsallaştırmışlardır.

3. İman-Siyaset İlişkisinin Tarihi Arka Planı (Hz. Muhammed Dönemi)

Hz. Peygamber döneminde iman-amel konusu terim anlamında ve toplumun tümünü etkileyecek bir şekilde tartışılmamıştır. Vahiy ve Hz. Muhammed, hayatın içinde etkin ve müdahil olduğu için tartışmalar farklı boyutlara alan açmamıştır. Gelişen olaylar ve sorunlar, dinî otorite tarafından karşılık bulduğu için çözümü etkin ve kısa süreli olmuştur. Sorunlar ilk kaynaktan cevap bulmuş ve konu toplumun tümünü etkilemeden sonuçlanmıştır. Kur'an'da iman-amel ilişkisine konu olacak büyük günah, mürtet, cana kıyma vb konular yer almıştır. Hz. Muhammed'de bu konularda değerlendirmelerde bulunmuştur. *"Mahveden yedi günahdan sakınıınız. Onlar: Allah'a ortak koşmak, sihir yapmak, haksız yere adam öldürmek, yetim malı yemek, ribâ (faiz), savaştan kaçmak, iffetli ve iman sahibi bir kadına zina iftirasında bulunmaktır"*³⁸ Fakat bu konular bu dönemde, iman-amel tanımlarının terim anlamlarına konu olacak şekilde tartışılmamıştır.

Hz. Muhammed döneminde, devlet otoritesi ve Hz. Muhammed'in şahsına yönelik suçlar işlenmiştir. Bu dönemde had³⁹ ve ta'zirlerin uygulaması dışında, ceza gerçekleşmemiştir. Hz. Muhammed'e karşı ise münafıklık, kişilik haklarına saldırı, emre itaatsizlik (fisk) gibi suçlar işlenmiştir.⁴⁰

Kur'an'da farklı nedenlerden dolayı dinden çıkanlar tekfir edilmiş olup, bunlar ile ilgili suçlar ahirete bırakılmıştır.⁴¹ Kur'an, devlet otoritesi ve kişilik haklarına saldıran bazı münafıkları tekfir etmiştir.⁴² Bu daha çok vahiy eksenli otorite tarafından bir tekfirdir. Eylem (amel-i salih) bağlamında isyan ve itaatsizlikler

³⁷ Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 221-222.

³⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbakî, (Kahire: Matbaatü's-Selefiyye, 1403), "Vesâyâ", 23 (No. 2766).

³⁹ en-Nûr 24/2,4.

⁴⁰ et-Tevbe 9/74,80,84; el-Münâfikûn 63/3.

⁴¹ el-Bakara 2/217; Âl-î İmrân 3/86, 90; en-Nisâ 4/137; el-Mâide 5/54.

⁴² et-Tevbe 9/74, 80, 84; el-Münâfikûn 63/3.

Kur'an'da fîsk olarak ifade edilmiştir. İman, eylem ve siyaset bağlamında, münafık olan kişiler ise Allah ve Resulüne karşı gelme,⁴³ alay etme, çekiştirme,⁴⁴ iftira atma⁴⁵ gibi İslam'ı ve nebevi otoriteyi zayıflatmaya yönelik suçlar işlemişlerdi.⁴⁶

Hız. Muhammed, uygulamalarında temel olarak insanlara merhamet ve hoşgörü ile davranmış, insanları sorunlu olsa dahi kazanmaya çalışmıştır. Toplumda, farklı dini ve etnik yapıları bir arada tutmaya özen göstermiştir. Medine sözleşmesi bunun en güzel örneğidir. Gelişen siyasi ve sosyal olaylar, toplumu ve devlet otoritesini sarsmasına karşın, birlikte yaşama olgusuna önem vermiş, ayrışma, ihanet ve düşmanlık gibi davranışları eyleme dönüşmediği sürece tolere etmiştir. Bu süreçte Kur'an'ın af, hoşgörü ve bağışlama ilkeleri; Hız. Muhammed'e yön vermiştir. "Size selâm veren kimseye, dünya hayatının geçici menfaatine göz dikerek, "Sen mü'min değilsin" demeyin."⁴⁷ Hız. Muhammed bu bağlamda topluma ve arkadaşlarına yönelik, "Ben, Muhammed kendi arkadaşlarıyla savaşıyor, dedirtmem!"⁴⁸ Ayrıca devlet otoritesine bağlı bir Müslüman'a sövmek fîsk,⁴⁹ve onunla savaşmak ise küfürdür!"⁵⁰ uyarısında bulunmuştur.

Hız. Muhammed döneminde büyük günah bağlamında olan adam öldürme, zina, içki, hırsızlık vb işlenen suçların cezası uygulanmakta fakat bu suçları işleyenler toplumun Müslüman bir bireyi olarak kabul görmektedir. Kur'an ve hadiste günahların karşılığının, dünyada ve ahirette bir müeyyidesi olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca Kur'an'da, büyük günah işleyenler mümin diye ifade edilmektedir.⁵¹ Hız. Muhammed büyük günah işleyenleri söz ve uygulamalarında Müslüman bir birey olarak görmüştür. Amel, iman için önemli fakat imanun temel esaslarından olmadığı görülmektedir. Mekke döneminde şirk-küfür kavramları, Medine'de ise münafık-fasık kavramları ağırlık kazanmıştır. Bu dönemde iman ve din, yoğun bir şekilde siyasete konu edilmemiştir. Dinî otorite canlı ve hayatın içinde olduğu için söz ve eylemler iman ile yoğun bir şekilde ilişkilendirilmemiş ayrıca iman, kişi, olay ve siyaset

⁴³ et-Tevbe 9/63/74; el-Haşr 59/11-14; el-Münâfikûn 63/7-8.

⁴⁴ el-Hicr, 15/95; el-Enbiyâ 21/36.

⁴⁵ en-Nûr 24./4/11-24 .

⁴⁶ Sülûn, Kur'an-ı Kerim Açısından İman Amel İlişkisi, 154.

⁴⁷ en-Nisa 4/94.

⁴⁸ İbrahim Canan, Kutub-i Sitte Tercüme ve Şerhi, (Ankara: Akçağ Yay., 1995), 2/ 260.

⁴⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, el-Câmiu's-sahîh, thk. Muhammed Fuâd Abdulkakî, (Kahire: Matbaatü's-Selefiyye, 1400), "İmân", 36 (No. 48), "Edeb" 44 (No. 6044); Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ et-Tirmizî, el-Câmiu's-sahîh, thk. İbrahim Atve İvâd, (Kahire: Mustafa el-Babî el-Halebî, 1382/1962), "Birr", 51 (No. 1982), "İman", 15 (No.2634, 2635).

⁵⁰ Tirmizi, "İman", 15 (No.2634, 2635).

⁵¹ Nisâ 4/92; Hucurât 49/9-12.

ile bağıntılı kılınmamıştır. Vahiy, olgusal gerçekler üzerinden değerlendirmeler yapmıştır. Kamu ve din otoritesi imanın siyasallaştırılmasına, amel ile ilişkilendirilip bir araç ve algı oluşturmaya fırsat vermemiştir. Bireysel algı, yönlendirme ve baskılar, bu dönemde alan bulmamış ve bunlara izin verilmemiştir.

3.1 İlk Halifeler Dönemi

Hz. Muhammed'in vefatı sonrası seçilen Hz. Ebu Bekir, aile ve yakınlarını bürokrasiden uzak tutmuştur. Bürokraside liyakat ve ehliyetle önem vermiştir. Kamu maliyesini (Beytülmal) adaletle yönetmiş ve bu konuda titiz davranmıştır. Devlet otoritesine karşı isyan ve irtidat hareketleri ile mücadele etmiştir. Bu dönemde, kelime-i şehadet getirip namaz kılmayı kabul etmekle birlikte bazı ayetleri⁵² yorumlayarak, zekât vermeyi reddedenlere savaş açmıştır. Savaş kararının alınmasında Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer arasında tartışmalar yaşanmıştır. Hz. Ömer, savaşacakları toplumun mü'min olduğunu, bu savaşın doğru olmadığını ileri sürmüştür. Hz. Ebu Bekir bu grubu tekfir etmemiştir fakat bunu, kamu ve devlet otoritesine bir başkaldırı olarak görmüştür.⁵³ Hz. Ömer daha sonra Hz. Ebu Bekir'i bundan dolayı haklı bulmuştur.⁵⁴ Hz. Ebu Bekir döneminde iman kavramı, zekâtını vermeyenlere karşı alınan kararlar dışında, yaşanan siyasi ve sosyal olaylar üzerinden değerlendirilmemiştir.

Hz. Ebu Bekir hastalanınca Abdurrahman b. Afv ve Hz. Osman'dan Hz. Ömer hakkındaki görüşlerini almıştır. Hz. Osman'a, yerine Hz. Ömer'i seçtiğini, onu dinlemelerini ve ona itaat etmelerini yazdırmıştır.⁵⁵ Hz. Ömer, güçlü bir liderlik vasfına sahip, adaletli, kararlı, ileri görüşlü ve şeffaf bir devlet yönetim tarzı ile başarılar ve büyük fetihler gerçekleştirmiştir. Devleti ve bürokrasiyi güvenilir ve ehliyet sahibi kişiler ile yönetmeye çalışmıştır. Yönetim anlayışında insanların eşitliği ile düşünce ve din hürriyetini esas almıştır. Aile ve çevresini yönetimden uzak tutarak, devlet otoritesini adaletle, halk üzerinde egemen kılmıştı. Devlet bürokrasisinde, halka hizmeti ve her kesime eşit mesafede olma anlayışını geliştirmiştir. Hz. Ömer döneminde siyaset ve devlet yönetiminin sağlıklı işleyişi ve yoğun fetihlerden dolayı iman-siyaset ilişkisi konu edinmemiştir.

⁵² et-Tevbe 9/103.

⁵³ Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 124.

⁵⁴ Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Alî en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Hasan Abdulmun'im Şelebî, (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1421/2001), "Zekât", 3 (No. 2235).

⁵⁵ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyase*, çev. Cemalettin Saylık, 44-47.

Hız. Ömer saldırıya uğrayıp yaralanınca; yerine geçecek yöneticinin belirlenmesi için bir şûra heyeti tayin etmişti. Şûra heyeti, Hız. Osman'ı Halife olarak atadı. Hız. Ömer yaralı iken seçtiği şûra üyeleri hakkında çekincelerini ifade ederken Hız. Osman'a, akrabalarını ve soyunu sevmesi çekincesini dile getirmişti.⁵⁶ Hız. Ömer'in yönetim ve kararları hakkında en dikkat çeken ve belki de eleştiriye açık olan konu, Hız. Osman'ın seçilmesine imkan sağlayacak bir şûra ataması olmuştur.⁵⁷

Hız. Osman ticaretle uğraştığı için daha önceden kalma bir devlet yöneticiliği deneyimi yoktu. Yaşlı ve tecrübesiz olmasından dolayı devlet işlerini kendisine yardımcı atadığı, devlet yetkilerini ve mühürünü verdiği, amcası oğlu ve damadı Mervan b. Hakem tarafından yürütüyordu. Mervan b. Hakem, devlet yönetiminde etkin ve yönlendirici kararlar alıyordu. Hız. Osman dönemi tüm olumsuz gelişmelerin arkasında gerçekte Mervan b. Hakem'in olduğu görülür. Hız. Osman, Hız. Ömer'in yönetim anlayışında gözettiği kabileler arası denge siyasetini, Kureyş, Arap ve mevali arasında ki adalet-eşitlik ve özgürlük düzenini sürdüremedi. Devlet yönetiminde Arap/Kureyş etnik yapısı, mevaliye karşı üstün tutuldu ve sınıf farklılığı yapıldı. Bürokraside önemli görevlere daha çok Ümeyyeoğulları atandı.⁵⁸

Hız. Osman döneminde büyük huzursuzluklar yaşanmıştır. Önceki iki halife döneminde hilafet ve irtidat eksenli tartışmalar olurken, Hız. Osman'ın seçilmesi, aldığı kararlar ve uygulamalar, toplumda kaosa neden oldu. Bundan sonraki süreçte, Hız. Osman'ın meşruiyeti iman üzerinden tartışılmaya başlandı. Toplum karşılıklı olarak tüm karar ve uygulamaların yasallığını, iman üzerinden yapmaya başladı. İman kavramı, yoğun bir şekilde siyaset-amel ile ilişkilendirildi. Bu durum, Hız. Osman'ın öldürülmesi sürecini hazırladı. Hız. Osman'ın öldürülmesi ile iman-amel bağlamındaki tartışmalar daha sesli ve toplumun tümünü kapsayacak şekilde yapılmaya başlandı.⁵⁹ Bu yüzden İslam toplumunun iman etrafında yapmış olduğu tartışmalar, kaos ve iç huzursuzluğa neden olmuştur.

Hız. Osman'ın yönetim anlayışına karşı olan muhalifler, Medine halkı ve Muaviye, isyancıları Hız. Osman'a karşı savunmamıştır.⁶⁰ İbn Mes'ud, Muhammed b. Ebu Bekir ve Muhammed b. Ebu Huzeyfe'nin: "Osman'ın kanını

⁵⁶ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyase*, çev. Cemalettin Saylık, 53.

⁵⁷ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyase*, çev. Cemalettin Saylık, 51-57; Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 134-140.

⁵⁸ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyase*, çev. Cemalettin Saylık, 57-77; Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 140-146.; Mehmet Azimli, *Hız. Osman*, (Ankara: 1. baskı, Ankara Okulu Yayınları, 2017), 71-74.

⁵⁹ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyase*, çev. Cemalettin Saylık, 57-77.

⁶⁰ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyase*, çev. Cemalettin Saylık, 57-65.

akıtmayı helal gördüğü"⁶¹, yine Hz. Osman'ın uygulamalarına karşı gelen ve bu yüzden işkence görüp, ağır yaralanan Ammar b. Yasir, "Osman'ı öldürdüğümüz gün Osman kafirdi," demiştir.⁶² Bu rivayetlerin ışığında, Müslümanların Halife'nin izlediği politikaları, iman-amel ekseninde tartıştığı görülmektedir.

Hz. Osman dönemi olayları ve Hz. Osman'ın öldürülmesine neden olan tüm olayların siyasi bir karakter taşıdığı açıktır. Hz. Osman döneminde yaşanan siyasi ve sosyal olaylar, Hz. Ali döneminde yaşanan Cemel, Sıffin ve Nehravan Savaşlarının zeminini hazırlamıştır. İman eksenli tartışmalar ve yaşanan savaşlar, toplumda büyük bir kaosa neden olan Hariciliğin ortaya çıkışını hazırlamıştır.

Hz. Osman'ın öldürülmesi, Cemel, Sıffin ve Nehrevan savaşlarında ölen ve öldürenler Müslüman oldukları için, iman-eylem bağlamındaki tartışmalar toplumun tümünü etkilemişti. Çünkü ortada, İslam'ın büyük günah saydığı bir öldürme fiili vardı.⁶³

3.2 Salim b. Zekvân'ın es-Sire Eseri Bağlamında İman ve Siyaset Anlayışı

Sâlim b. Zekvân eserinde ilk dört halife hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur. Sâlim, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in seçim süreci, siyasi ve hukuki kararları hakkında detaya girmeden, olumlu ve halkın memnun olduğu bir dönem olarak söz etmektedir. Sâlim, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in seçilmelerini ve halifeliklerini yasal ve doğru bir karar olarak görmektedir. Sahabenin, Hz. Muhammed'in vefatı üzerine, din, devlet ve toplum için aralarında Allah'a en yakın olan, adalet ve dürüstlük sahibi Hz. Ebu Bekir'i seçtiklerini ifade etmiştir. Hz. Ebu Bekir'in, seçilmesi, yönetim ve kararlarının doğru olduğunu Allah'ın elçisinin kadim dostu, hicret ve mağara arkadaşı olduğunu, hak ve adalet üzere bir yönetim gerçekleştirdiğini, ifade etmiştir.⁶⁴ Hz. Ömer'in seçilmesinin danışma ile gerçekleştiğini, Allah'ın kitabı, elçisinin yöntemi ve Ebu Bekir'in yolu üzere olduğunu belirtmiştir. Sâlim, Hz. Ömer'in iktidarı döneminde, Kur'an'da ve sünnette konu edinilmemiş miras hükümleri gibi yeni hukuki olayların yaşandığını ve Hz. Ömer'in bu konularda içtihatla bulunduğunu kaydeder. Hz. Ömer'in, Müslümanların benimsediği ve uygulayacağı bir yöntemi izlediğini belirtir. Hz. Ömer'in, yönetim ve uygulama

⁶¹Sülün, *Kur'an-ı Kerim Açısından İman-Amel İlişkisi*, 157.

⁶²İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyase*, çev. Cemalettin Saylık, 68-73; Kâdî Ebu Bekr Muhammed b. et-Tayyib el-Bakillânî, *et-Temhîd fi'r-red ale'l-mülhideti'l-mu'attile ve'r-râfıza ve'l-hevâricu'l-mu'tezile*, (Kahire: 1973), 220; Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 151.

⁶³Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 224.

⁶⁴Zekvân, *es-Sîre*, çev. Harun Yıldız, 56.

olarak Hz. Muhammed ve Hz. Ebu Bekir'in yönetim tarzını benimsediğini, bu yüzden Müminlerinde ondan hoşnut olduğunu zikreder.⁶⁵ Sâlim, görüşlerini ayetler ile temellendirdiği için Hz. Ömer dönemi yönetim, içtihat, dînî ve toplumsal konuları ayetler ile ilişkilendirmiştir.⁶⁶ İlk iki halifenin Kur'an-ı rehber edindiklerini, Allah'ın elçisinin metoduna uygun davrandıklarını ve adaleti tesis ettiklerini, Müslümanların razı oldukları bir yönetim tarzı sergilediklerini belirtmiştir.

Sâlim, Hz. Osman ve Hz. Ali Dönemi olaylarını Harici/İbadi bakış açısı bağlamında ele almış ve değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu dönemin siyasi ve hukuki kararlarını ayetler ile yorumlamış, tutucu ve katı bir üslup takınmıştır. Siyasi zeminde, amel/iman bağlamında ve tekfir düşüncesi doğrultusunda değerlendirmeler yapmıştır. Hz. Osman'ın Müslümanların istişare ve rızası ile halife olduğunu, bir dönem Allah'ın kitabı ve Nebi'sinin sünnetiyle amel ettiğini, daha sonra dünyaya meylettiğini, sünneti değiştirerek bidatler ortaya çıkardığını ileri sürmüştür. Hz Osman'ın, Kur'an'a, sünnete ve adalete aykırı gördüğü uygulamalarını, ayetler bağlamında eleştirmiş ve tekfirden bulunmuştur.

Aynı şekilde Müslümanların Hz. Ali'ye, Allah'ın kitabı ile amel edeceğine, Hz. Muhammed ve ondan sonra gelen iki halife'nin yolunu izleyeceğine dair söz alarak biat ettiklerini zikretmiştir. Hz. Ali'nin hakem olayı ile Allah'ın hüküm verdiği bir işte, Allah'ın dışında başka bir hakem tayin ederek, Müslümanların yolundan ayrıldığını; bu yüzden Allah'ın hükmünü geçersiz kılarak yüz çevirdiğini, söyleyerek tekfirden bulunmuştur.⁶⁷

Sâlim, Hariciliğin Ezârikâ ve Necedât fırklarını da küfür ve sapkınlıkla eleştirmiştir. Mürcie fırkasını da eserinde değerlendiren Sâlim, irca fikrinden dolayı Mürcie'yi küfür ve sapkınlıkla itham etmiştir.⁶⁸ Mürcie'nin kendi fikirlerini din edindiklerini, dini kendi çıkarları doğrultusunda yorumladıkları şeklinde itham etmiştir. Mürcie, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin durumlarını Allah'a bırakma fikrini savunmuştur. Sâlim, Mürcie'nin, bir kişinin şahit olmadıkları ve görmedikleri bir konuda, bir kimse için sapmıştır, derse kendisi sapmıştır, düşüncesini eleştirmiştir.⁶⁹ Sâlim, Mürcie'nin: Hz. Osman, Hz. Ali ve büyük günah işleyenler tekfir edilemez, düşüncesini bu bağlamda eleştirmiştir.

⁶⁵ Zekvân, *es-Sîre*, çev. Harun Yıldız, 56-58.

⁶⁶ Nisâ, 4/59.

⁶⁷ Zekvân, *es-Sîre*, çev. Harun Yıldız, 58-65.

⁶⁸ Zekvân, *es-Sîre*, çev. Harun Yıldız, 81-88.

⁶⁹ Zekvân, *es-Sîre*, çev. Harun Yıldız, 81-88.

3.3 Sâlim b. Zekvân'ın İman ile İlişkilendirdiği Hz. Osman Dönemi Olayları

- ✓ Hz. Osman, devlet malını haksız bir şekilde akrabalarına fazlasıyla vermiştir. Mervan'a ifrikiye arazisinin beşte birini; Hâris bin Hakem'e Bahreyn'in gelirini; Velîd b. Ukbe'ye Kelb kabilesinin gelirini verdi. Mekke valisi Hâris bin Nevfel'den amcası Hakem'e üç yüz bin dirhem vermesini emretti. Hz. Osman bu uygulamalarından dolayı Allah'ın hükmünü çiğneyerek Kuran'ın dışında başka bir şeyle hüküm vermiş oldu.⁷⁰
- ✓ Hz. Osman kamu maliyesiyle arazi satın alarak onun üzerine evler inşa etti ve onu çocuklarıyla ailesine dağıttı.⁷¹
- ✓ Velid b. Ukbe, Kufeli Müslümanların salihlerinden olan bir kişiyi öldürdü. Osman, Velid'in cezası gereği öldürülmesine karşı çıktı. Fakat Allah cana can demiş.⁷²
- ✓ Velid b. Ukbe, içki içmiş, Osman onunla olan yakınlığı sebebiyle ona ceza vermeye karşı çıkmıştır.⁷³
- ✓ Hz. Osman bedevilere ait yağmur sularıyla sulanan arazileri kendisine ayırdı. Orayı çevresi ve ailesinin mülkü kıldı.⁷⁴
- ✓ Bedevileri savaş gelirlerine ortak olmamaları için cihattan alıkoymuştu.⁷⁵
- ✓ Allah'ın elçisi, Ebû Bekir ve Ömer, bedevileri Müslümanlarla birlikte cihat etmeye çağırmışlardı. Osman, bu konuda Hz. Peygamber'in sünnetine aykırı davrandı.⁷⁶
- ✓ Osman, Allah'ın Elçisi'nin arkadaşları olan fakihleri görevlerinden alarak, ehil olmayan akrabalarını atadı.⁷⁷ Mü'minler Osman'ı bu konuda uyarıp samimi tavsiyelerde bulundular. Fakat o, onları küçümsedi, hakaret ve işkence ederek haksız bir şekilde onları sürdü.⁷⁸

⁷⁰ el-Mâide 5/44; Zekvân, *es-Sîre*, çev. Harun Yıldız, 58.

⁷¹ el-Haşr 59/7; el-Mâide 5/45; Zekvân, *es-Sîre*, çev. Harun Yıldız, 59.

⁷² el-Mâide 5/45, 47; Zekvân, *es-Sîre*, çev. Harun Yıldız, 59.

⁷³ el-Mâide 5/4 47; Zekvân, *es-Sîre*, çev. Harun Yıldız, 59.

⁷⁴ en-Nisâ, 4/135; Zekvân, *es-Sîre*, çev. Harun Yıldız, 59.

⁷⁵ el-Fetih 48/16; Zekvân, *es-Sîre*, çev. Harun Yıldız, 60.

⁷⁶ en-Nisâ, 4/115; Zekvân, *es-Sîre*, çev. Harun Yıldız, 61.

⁷⁷ Sâd 38/26; el-Kasas 28/50; Zekvân, *es-Sîre*, çev. Harun Yıldız, 61.

⁷⁸ el-Bakara 2/84-86; Zekvân, *es-Sîre*, çev. Harun Yıldız, 61-62.

- ✓ Osman, insanlardan kendi aleyhinde olan kişileri, casuslar ile öğreniyor ve onları ganimetten mahrum ediyordu. Onların malına el koymak, kırbaçlamak ve ta'zir uygulamak gibi ağır müeyyideler uyguluyordu.⁷⁹
- ✓ Osman'ın, Beytülmal görevlisi Abdullah b. el-Erkâm'dan borç aldığı, Erkâm'ın ikazlarına rağmen geri vermedi ve görevden azletti.⁸⁰
- ✓ Ebû Musâ el-Eş'arî'nin, Irak'tan devlet hazinesine ait getirdiği malı, Osman kızları ve ailesine vermiş, Ebû Musâ'nın bu olaydan dolayı ağlamış.⁸¹
- ✓ Hz. Osman, Medine'deki isyandan dolayı Medinelilerin küfre düştüğünü ve itaatten ayrıldığını, Muaviye'ye yazmıştır.⁸²
- ✓ Mısır valisine yazılan mektubu, O mu? yoksa başka birisinin mi yazdığı sorulmuş? Osman bu konuda bilgisinin olmadığını ifade etmiştir. Osman bu olayda suçsuz olsa bile bu işin sorumlusunu bulması gerekirdi.
- ✓ Osman, adaletsiz uygulamaları yüzünden yönetimi bırakması istendi fakat bunu kabul etmedi.
- ✓ Dinar b. İyâz adında bir Müslüman öldürüldü, katilin cezalandırılması Osman'dan istendiği halde buna karşı çıktı.⁸³ Dinâr b. İyâz'ın kanını talep edenler, bu suçu işleyen ve destek olan kişileri öldürdüler. Öldürülen gruba, kible ehlerinden ve kanı helal olan kişilerin hükmü uygulanmıştır.⁸⁴

3.4 Sâlim b. Zekvân'ın İman ile İlişkilendirdiği Hz. Ali Dönemi Olayları

- ✓ Talha ve Zübeyr, Osman'a halifeliği süresince hasımlık ve muhalefette bulunup, onun kanını talep ettiler. Osman öldürülünce de onun kanı üzerinde Hz. Ali'ye muhalefette bulundular. Onlar taşkınlık yapıp muhalefette buldukları için Ali'nin onlara karşı mücadelesi ve hükmü doğrudur.

⁷⁹ en-Nisâ, 4/29-30; Zekvân, *es-Sîre*, çev. Harun Yıldız, 62.

⁸⁰ Zekvân, *es-Sîre*, çev. Harun Yıldız, 63.

⁸¹ Zekvân, *es-Sîre*, çev. Harun Yıldız, 63.

⁸² Zekvân, *es-Sîre*, çev. Harun Yıldız, 63.

⁸³ Zekvân, *es-Sîre*, çev. Harun Yıldız, 65.

⁸⁴ Zekvân, *es-Sîre*, çev. Harun Yıldız, 65.

- ✓ Hz. Ali Siffin savaşında Allah'ın hüküm verdiği bir konuda⁸⁵, Allah'ın dışında başka birini hakem tayin ettiği için bu konuda Allah'ın hükmünü geçersiz kılmış ve ondan yüz çevirmiştir.⁸⁶
- ✓ Ali düşmanlarının hükmüne razı olup, muhakeme üzere Allah'ın hükmünü bırakıp onların hükmüne razı olmuştur.⁸⁷ Allah'tan başka hakem aranmış ve Allah'ın dininde adil olmayan kişileri hakem atamıştır.⁸⁸

3.5 Sâlim b. Zekvân Özelinde Haricilerin Siyasi Çıkışlarını İmanla İlişkilendirme Nedenleri

Sâlim'in es-Sire adlı eserinde, Hz. Osman ve Hz. Ali dönemi ile ilgili yaptığı değerlendirmeler, Harici/İbâdî'lerin iman ve siyaset görüşlerini, yansıtmaktadır. Yaşanan siyasi olaylar, iman ile araçsallaştırılmıştır. Her devlet yönetiminde olduğu gibi Hz. Osman ve Hz. Ali döneminde de, olumlu ve olumsuz siyasi, dînî ve hukuki kararlar alınmıştır. Bu iki halifenin, aldığı doğru kararlar olduğu gibi yanlış ve haksız kararları da olmuştur ve olabilir. Bunlar insanidir ve doğaldır. Kur'an insana sorumluluk ve görevler yüklemiştir, bundan dolayı insanlar bir imtihanı ve sorumluluğu taşımaktadırlar. Her kişi, doğru ve güzel davranışlar ortaya koyabildiği gibi insani zafiyetinden dolayı hata, günah ve yanlışlıklar da yapabilmektedir. Hatasız ve eksiksiz olmak sadece Allah'a mahsustur. Bu nedenle bu iki halifenin döneminde yaşananlar da insanidir. Yaşananları bu bağlamda görmek ve değerlendirmek gerekir. Bu dönemde yaşanan olayları hiçbir düşünce, mezhep, kabile ve kişiye manipüle etmeden ortaya koymak ve değerlendirmek en doğrusudur. İslam düşünce tarihinde siyasi ve hukuki olayların iman ile ilişkilendirmesi ve manipüle edilmesi, hariciler ile zirveye çıkmıştır. Bu düşünce yapısı, Haricilerin düşünce ve karakteristik yapılarını yansıtmaktadır. Haricilerin bu bakış açısının temeli, tamamen siyasete dayanmaktadır.

3.6 Haricilerin Hz. Osman ve Muaviye'ye Muhalefeti

İslam düşüncesinde siyasi, sosyal ve hukuki kararların iman ile temellendirilmesi Hz. Osman dönemi ile başlamıştır. Hz. Osman'ın yönetim anlayışı, siyasi uygulamaları ve aldığı toplumsal kararlar, muhalif kişiler tarafından iman ile ilişkili kılınmıştır. Hz. Osman bundan dolayı küfür ve dinden dönme ile itham edilmiştir. Hz. Osman ve yönetim erki de, muhalifleri

⁸⁵ el-Mü'min 40/20; et-Tin 95/8.

⁸⁶ el-Mâide 5/50; Zekvân, *es-Sîre*, çev. Harun Yıldız, 66-67.

⁸⁷ el-En'am 6/114.

⁸⁸ Zekvân, *es-Sîre*, çev. Harun Yıldız, 67.

aynı dil ile tekfir ve başkaldırı ile itham etmiştir. Bu dönemde amel/siyaset, iman ile ilişkili kılınmıştır. İktidar ve muhalefet karşılıklı olarak, siyaset zeminini din/iman üzerinden temellendirmiştir.

Hâricîler, Hz. Osman'ın ilk altı yıllık hilafetini yasal görürken; siyasi karışıklığın yaşandığı ikinci altı yılı ise meşru görmemişlerdir.⁸⁹ Hz. Osman'ın uyguladığı birtakım siyasi ve hukukî kararlar, toplumda büyük huzursuzluğa neden olmuştur. Toplum, Hz. Osman ve devlet yönetimine karşı ciddi bir muhalefette bulunmuştur. Bu muhalif yapının içinde daha sonra Sıffin Savaşı sonrası ortaya çıkacak olan, Hâricî grup ta yer almaktadır.

Daha sonra Haricî olarak isimlendirilecek yapı, Sıffin Savaşında Hz. Ali'nin yanında Muaviye'ye karşı savaşmıştı. Daha önceden başlayan muhalefet bu olayla tam bir düşmanlığa dönüşmüştür. Hariciler, iki tarafın Hakem Olay'ı kararına, hakemlere ve hakem kararlarına karşı çıktılar. Hz. Ali, Muaviye ve hakemlerin görevden uzaklaştırılmalarını istediler. Görüşleri kabul edilmeyince de, hakemleri, Hz. Ali'yi ve Muaviye'yi tekfir ederek ayrıldılar.

Hz. Osman, halifelîği döneminde, Ümeyyeoğullarına imtiyazlar tanımış, kendi kabilesine ait idarecileri korumuştur. Muaviye, Hz. Osman sonrası iktidarın Ümeyyeoğullarında kalması için Mervan b. Hakem ile yoğun bir çalışma yürütmüştür. Muaviye meşruiyet zeminini aynı kabileden olduğu Hz. Osman'a dayandırmıştır. Hz. Osman'ın katillerini öldürme yetkisini, ayete dayandırarak kendisine verildiğini iddia etmiş ve bu konuda rol üstlenmiştir.

Hz. Osman'ın ikinci altı yılındaki yönetim kararları daha sonra Hariciler tarafından katı bir şekilde eleştirilmiş ve kınanmıştır. Yaşanan olayların temelinde o dönemin kararları vardır. Haricilerin büyük çoğunluğu Bedevilerden oluşuyordu. Hz. Osman döneminde mevâli ve Bedevilere ayrıcalık yapılmıştır. Bedevîler, savaş gelirlerine ortak olmasın diye cihada götürülmemiştir.⁹⁰ Ayrıca bedevîlere ait tarıma elverişli arazilere de el konulmuştur.⁹¹ Genel olarak, adaletsiz paylaşım, hukuki ayrımcılık, yönetim tarzı, atamalar ve kabile zaafiyeti; Haricilerin muhalif olma sürecini hazırlamıştır. Hariciler, doğal olarak Hz. Ali'nin yanında yer almışlardır. Sıffin Savaşında Hz. Ali'nin ordusunda, Muaviye (Şam) güçlerine karşı savaşmışlardır.

⁸⁹ Zekvân, *es-Sîre*, çev. Harun Yıldız, 58; Ebû'l-Hasen el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve itilâfu'l-müsellîn*, çev. Mehmet Dalkılıç- Ömer Aydın, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2005), 130.

⁹⁰ Zekvân, *es-Sîre*, çev. Harun Yıldız, 60.

⁹¹ Zekvân, *es-Sîre*, çev. Harun Yıldız, 60.

3.7 Haricilerin Hz. Aliye Muhalefeti

Hariciler, Sıffin savaşında ortaya çıkan bir gruptur. Harici yapı siyasi bir düşünce ve inanç çerçevesinde ortaya çıkmadan önce Sıffin Savaşında (Safer/Temmuz 657) Hz. Ali'nin yanında Muâviye ordusuna karşı savaşmıştı. Hz. Ali, savaşta üstünlüğü ele geçirmiş ve Muâviye (Şam) ordusunu yenilgiye uğratacağı sırada Amr b. Âs'ın önerisi ile Şam mushafı beş mızrağın ucuna takılarak, Hz. Ali ve ordusu Kur'an'ın hakemliğine davet edildi. Hz. Ali, bu hileye karşı çıksa da ordusuna bunu anlatmada etkili olamadı. Hz. Ali'nin karşı çıkmasına rağmen Ebû Mûsâ el-Eş'arî Iraklılar'ın Amr b. Âs ise Muâviye'nin hakemi oldu. Hakemlerin anlaşmayı imzalaması sonrası özellikle Hz. Ali'nin ordusu içinden askerlerin bir bölümü daha sonra Hariciliği oluşturacak ağırlığı Temîm kabilesine ait olanlar, "lâ hükme illâ lillâh" (hüküm ancak Allah'a aittir) sloganıyla anlaşmaya karşı çıktılar. Hz. Ali'nin karşı çıkmasına karşı savaşın sonlandırılmasını isteyip hakeme gidenler pişmanlık duydu. Bu gurup Hz. Ali'den anlaşmayı meşru görmeyip tövbe ederek tahkîmi kabul etmemesini istediler. Hz. Ali kabul etmeyince onu terk edip Harûrâ'ya çekildiler. Hâricî topluluğu kurdular.

Hz. Ali onları ikna etmeye ve ordusuna katılmaya çağırdıysa da başarılı olamamıştır. Hâricîler toplumda kaos oluşturmaya başladılar. Nehrevan kasabasında toplandılar. Hz. Ali Nehrevan ve Nuhayle savaşlarında haricilere ağır yenilgilere uğrattı. Hâricîler hakem olayı, Nehrevan ve Nuhayle savaşlarında yaşadıkları ağır yenilgi ve büyük acılardan dolayı Hz. Ali'ye karşı intikam alma yemini ettiler.⁹² Hz. Ali, böyle bir intikam sonucu Abdurrahman b. Mülcem tarafından hançerlendi ve bu yaralanma sonucu 21 Ramazan 40 (28 Ocak 661) tarihinde vefat etti.⁹³

4. İman, Siyaset/Amel İlişkisinin Değerlendirilmesi

Hâriciyye, Mu'tezîle, Zeydiyye mezhepleri ile İmam Mâlik (ö.179/795), İmam Evzâî (ö.157/774), İmam Şâfiî (ö. 204/819), İbn Hanbel (ö. 241/855), Hâris el-

⁹² Hz. Ali, Muaviye ve Amr b. As'a aynı gün intikama giriştiler fakat sadece Hz. Ali'ye karşı suikastte başarılı oldular. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyase*, çev. Cemalettin Saylık, 218-221; Ebû Hanife ed-Dineverî, *el-Ahbaru't-tval*, çev. Zekeriya Akman-H.Siyabend Aytemür, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 281-286.

⁹³ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, çev. Cemalettin Saylık, 157-222; ed-Dineverî, *el-Ahbaru't-tval*, çev. Zekeriya Akman-H.Siyabend Aytemür, 218-286.

Muhâsibî (ö. 243/857), Malâtî (ö. 377/987)⁹⁴, İbn Hazm⁹⁵ (ö. 456/1064) Makdisî⁹⁶ (ö. 620/1223) ve İbn Teymiyye (ö. 728/1328), selef âlimleri ve hadisçilere göre iman; kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve eylemde bulunmaktır.⁹⁷

Bu tanımda, imanın gerçekleşmesi için üç temel ilke ileri sürülmüştür. Bu tanım bağlamında imanın; *tasdik, ikrar ve amel* olmak üzere üç esası bulunmaktadır. Bu temel unsurlardan birisi olmadığı takdirde iman tam olarak gerçekleşmez veya kişi imandan çıkar. Bu konumda olan -ameli olumlu veya olumsuz gerçekleşen- kişiler, Haricîlere göre kâfir,⁹⁸ Mu'tezile ve Zeydiyye'ye göre küfür ve iman arasında fâsık olur.⁹⁹ İbn Hazm'a göre kişi ya mü'min ya da kafirdir. İman ve küfrün dışında başka bir şık yoktur. Fasık ve suçlular da kafir ve müşriktirler.¹⁰⁰ Büyük günah işleyen kafir değil, mü'minin dışında bir mü'mindir.¹⁰¹ Büyük günah işlerken daha önce işlediği ameller geçerlidir, mü'mindir. Büyük günah işlediğinde ise Allah'a itaat eden bir kişi değildir.¹⁰² Kişiyi küfre götüren asıl unsur Nisâ 4/115 ayeti bağlamında, Allah'ın ya da Elçisinin ifade ettikleri sahih olan şeylere muhalefet edip, Allah'a ve elçisine muhalefeti caiz görmesidir. Yani İbn Hazm'a göre kişi din ve dinin nasları hakkında inkarını dil ile ikrar etmediği müddetçe mü'mindir.¹⁰³ Mutezile ile Zeydiyye'ye göre ise fasık tevbe etmeden ölürse kâfir olarak ebedi cehenneme girer.¹⁰⁴ Selef âlimleri ve hadisçiler ise, büyük günah işleyenlerin kâfir değil, imanını noksan, fasık ve günahkâr mümin olduğu görüşünü kabul etmişlerdir.¹⁰⁵

Ameli imanın parçası sayanlar, bir kısım Kur'an ayetleri ile Hadisleri kendi anlayışlarına göre yorumlamışlardır. "Kim bir Mü'mini kasten öldürürse

⁹⁴ Mehmet Kubat, *Malatî ve Kelâmî Görüşleri*, (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 186.

⁹⁵ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed Said b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *el-Fasl fi'l-mîlel ve'l-ehvâ ve'n-nihâl*, çev. Hali İbrahim Bulut, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 2/750.

⁹⁶ İbn Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî, *Lüm'âtu'l-i'tikâd*, çev. Ali Pekcan, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015), 171.

⁹⁷ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve iħtilâfu'l-müsellîn*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, 222; İmâmu'l-Harmeyn el-Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd*, çev. Adanan Bülent Baloğlu vd (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 319; Sadru'l-İslâm İmam Ebu'l-Yusr Muhammed el- Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, çev. Şerafettin Gölcük, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2015), s. 224; İbn Hazm, *el-Fasl*, 2/ 750-758..

⁹⁸ İbn Hazm, *el-Fasl*. çev. Hali İbrahim Bulut, 2/ 842, 846.

⁹⁹ İbn Hazm, *el-Fasl*. çev. Hali İbrahim Bulut, 2/ 842.

¹⁰⁰ İbn Hazm, *el-Fasl*. çev. Hali İbrahim Bulut, 2/ 848, 866.

¹⁰¹ İbn Hazm, *el-Fasl*. çev. Hali İbrahim Bulut, 2/ 852.

¹⁰² İbn Hazm, *el-Fasl*, çev. Hali İbrahim Bulut, 2/ 854.

¹⁰³ İbn Hazm, *el-Fasl*, çev. Hali İbrahim Bulut, 2/ 894-896.

¹⁰⁴ Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkarim, b. Ebi Bekr Ahmed Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz, (İstanbul: Litera Yayınları, 2011), 58; İbn Hazm, *el-Fasl*, çev. Hali İbrahim Bulut, 2/ 842.

¹⁰⁵ İbn Hazm, *el-Fasl*, çev. Hali İbrahim Bulut, 2/ 842.

cezası, içinde ebedi kalacağı cehennemdir"¹⁰⁶ ayetine dayanarak, bu yasağı çiğneyen yani ameli terk eden kişiyi mü'min saymamışlardır. Hâlbuki Ehli Sünnet kelimalarına göre ayet, "Kim bir mü'mini -öldürmeyi helal görerek- öldürürse..." veya "Kim bir mü'mini imanı sebebiyle öldürürse, ...", şeklinde anlaşılmıştır.¹⁰⁷ Çünkü mü'mini imanı sebebiyle öldüren veya haram olan ve Kur'an'da yasaklanan kasten adam öldürme fiilini helal sayan kimse ancak kâfir bir kimse olabilir. Eğer ayet Hariciyye ve Mutezile'nin yorumladığı gibi anlaşılırsa, "Allah kendisine ortak koşulmasını asla başışlamaz. Bunda başkasını (günahları) dilediği kimse için başışlar"¹⁰⁸, ayetiyle çelişki oluştururdu.¹⁰⁹ Harici ve Mu'tezile'nin delil olarak ileri sürdüğü bazı hadislerde Hz. Muhammed'in: "Müslümana sövmek fasıklıktır, onu öldürmek küfürdür."¹¹⁰ "Zina yapan kişi zina yaparken mü'min olarak zina etmiş olmaz..."¹¹¹ Buyurduğunu, bu yüzden bu mezhepler; şayet amel imandan bir parça olmasaydı, ameli terk eden kimselerin mü'min olmaları gerekirdi, derler. Ehl-i Sünnet âlimleri ve İbn Hazm ise bu hadisleri ve benzerlerini, İslâmî hükümlerinin genel bağlamı içinde değerlendirmişlerdir. Büyük günah işleyen değil, sahih dini hükümleri yalanlayan, helâl gören veya yüz çevirenlerin küfür içinde olacağını ileri sürmüşlerdir. Örneği: "Zina yapan kişi zina yaparken kâmil mü'min olarak zina yapmaz, imanı noksandır" veya "zina yapan, yaptığı işi helal görerek yaparsa mü'min olarak zina yapmış olmaz" şeklinde veya adet gereği söylendiği anlaşılmıştır.¹¹² Çünkü bu anlayış Hz. Peygamber'in şu ifadesine uygunluk arz etmektedir.

Ebu Zerr el-Ğıfari (ö. 35/652): "Allah Elçisi, Allah'tan başka hiçbir ilah yoktur deyip de bu sözü üzere ölen hiçbir kimse yoktur ki, cennete girmemiş olsun buyurdu. Ben: O kişi zina yapsa, çalmış olsa da mı? dedim. Rasül'i Ekrem: Evet, zina yapmış, hırsızlık etmiş de olsa, cevabını verdi. Ben tekrar sordum, aynı cevabı aldım. Bu üç kez devam etti. Dördüncüde ise Rasulüallah: Ebu Zerr bu durumdan hoşlanmasa bile (cennete girer)" buyurdu.¹¹³

¹⁰⁶ en-Nisa 4/93.

¹⁰⁷ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî,, *Kitabü't-tevhid*, çev. Bekir Topaloğlu, (Ankara: İSAM Yayınları, 2005)

¹⁰⁸ en-Nisâ 4/48.

¹⁰⁹ Kılavuz, A. Saim. *Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelama Giriş*. (İstanbul: Ensar Yayınları, 2014), 43-44".

¹¹⁰ Buharî, "İmân", 36 (No. 48), "Edeb" 44 (No. 6044); Tirmizi, "Birr", 51 (No. 1982), "İman", 15 (No.2634, 2635).

¹¹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *es-Sünen* thk. Şuayip Arnavut, (Beyrut: Dâru'r-Risâle, 1403-2009), "Fiten", 3 (No. 3936).

¹¹² en-Nesefî, *Bahrü'l-keîâm*, çev. Yusuf Arıkaner, 120.

¹¹³ Buhârî, "Rikâk", 13 (No. 6443).

İman nedir? sorusuna İslam düşünce tarihinde farklı cevaplar verilmiştir. İslam düşüncesi, sorunlu siyasi olayların yaşandığı bir süreçte şekillenmeye başlamıştır. Böyle bir sürecin etkisi imânın ne olduğu anlayışına da yansımıştır. Bu yüzden yapılan iman tanımları, dini, siyasi, toplumsal ve kültürel yönleri de yansıtmıştır. İmanın tanımı bağlamında yapılan teorik yorumlar, belli bir dinî, siyasi ve toplumsal amacı yansıttığı için pratik hayata yansımaları olmuş ve bu doğrultuda eylemler ortaya koymuşlardır. Bu durum, iman tanımının dogmatizme/ akideleşmesine yol açmıştır. İman, Allah'a karşı samimi bağlılığı/tasdiki ifade ederken, bu yapılan tanımlar ile dinî/siyasi gücün düşüncelerine bağlı olmaya dönüşmüştür. Bu şekilde mutlak olmayan beşer yorumu, mutlak bir karaktere dönüşmüştür.¹¹⁴

Hiz. Muhammed ve ilk iki halife dönemi hariç ilk dönem iman tanımları bu bağlamlarda konu edinmiştir. Hiz. Osman'ın ikinci dönemi ile başlayan bu süreçte, dinî, siyasi, kültürel ve toplumsal görüşler iman ile ilişkilendirilmiştir. Hiz. Osman'ın almış olduğu bazı dinî, siyasi, hukuki ve toplumsal kararlar, muhalifleri tarafından iman-amel/siyaset kontekstinde işlenmiştir. Hiz. Osman ve yönetimi de aynı örgüsel bağlamda muhalifleri değerlendirmiş ve suçlamıştır. Bu süreç, Hiz. Ali döneminde ortaya çıkan Haricilerin düşünce ve iman tanımına zemin hazırlamıştır. Hariciler, bu iman tanımı özelinde siyasi ve kaotik eylemler yapmış ve eylemlerini meşru göstermeye çalışmıştır.

İman tanımı ile ilgili iki farklı teolojik yaklaşım ileri sürülmüştür. Bunlardan ilki, amelleri iman ile ilişkilendiren ve özdeşleştiren Harici, Mu'tezili, Şii ve Ehl-i Hadis ekollerinin görüşü; ikincisi ise, amel ve imanı tamamen birbirinden farklı ve bağımsız olarak ele alan Mürci görüşüdür.¹¹⁵ Bu iki yaklaşım tarzı, tanımların yapıldığı dönemin dinî, siyasi, kültürel ve sosyolojik şartları çerçevesinde gelişmiştir. Haricilerin iman tanımı siyasi ve sosyo-kültürel nedenlere dayanmaktadır. Mürci iman tanımı ise Haricilerin kaotik ve baskıcı eylem ve yapılmalarına karşı tepkisel bir yaklaşımdır. Teolojik kavramlar, büyük oranda şekillendikleri ortamın politik ve sosyo- kültürel yapısıyla doğrudan ilişkilidir.¹¹⁶

İslam düşüncesinde iman kavramı; tasdik, ikrar ve amel bağlamlarında konu edilmiştir. Bu kavramlar imanın kuramsal ve ameli yönünü ortaya koyar. İmanı tanımlayan bu kavramlardan tasdik; deruniliği, samimiyeti, safiyeti ve bir olguyu ifade eder. Dil ve amel ise içinde siyaset, toplum ve kültürün

¹¹⁴ Paul Tillich, *İmanın Dinamikleri*, çev. Fahrullah Terkan-Salih Özer, (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2000), 35,36.

¹¹⁵ Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, (Ankara: Kitâbiyât, 2002), 88.

¹¹⁶ Izutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, çeviren: Selahaddin Ayaz, 23.

oluşturduğu resmiyet, baskı ve yapmacılığın oluşturduğu bir polemiki taşır.¹¹⁷ Dil ve amelin içtenlik ve gerçekliği, tasdike dayanır. Kur'an amelin salih¹¹⁸olmasına yani içtenlikle yapılan iyi, doğru ve faydalı olan boyutuna vurgu yapar. Bu yüzden Kur'an, ibadet ve eylemlerin tasdike yani bilinçli bir içtenliği dayalı olmasına dikkat çekmiştir. *"Onların ne etleri ne de kanları Allah'a ulaşır fakat sadece sizin takvânız (bilinçli samimiyetiniz) O'na ulaşır."*¹¹⁹

Kalp ile tasdik (bilinçli, özgür iradeye dayanan samimiyet) temelinde gerçekleşen iman, devam eden bir süreci ifade eder. Bilinçli ve samimi bir eylemi doğurur. Bu süreç, insanın düşünce ve eylemlerini belirleyen en doğru olarak gerçekleşen bir dinamizm ve güdüdür. Tasdike dayalı bir iman, insan zihnini ve düşüncesini doğru ve samimi bir şekilde faydalı ve doğru bir eyleme dönüştürür. İmanın, dil ile ikrar ve amel bağlamında yapılmış tanımı ise yaşanmış ve sonlanmış bir durumu ifade eder. Dil ve amel bağlamında yapılan tanımlar ise içinde olasılıkları taşır. Bu tanım tasdike dayalı değil ise bilinçli ve içten bir eylemi değil, yanılsamacı ve göstermelik bir eylemi doğurur. Müslüman alimler iman tanımında tasdiki temel olarak almıştır. Dil ve amel bağlamındaki tanımlar ise içinde olasılıklar ve şüpheler taşır. İman; mutlak, sonsuz ve kutsal olanı samimi olarak kabul, biliş ve tasdiktir. Bu kabul ve tasdik; olumlu, anlamlı ve sorumlu bir ahlaki/davranışı doğurur. İman bu yönüyle, beşeri olan tüm subjektif kaygı, tutku ve çıkarların ürünü olan imandan farklıdır.

Mutlak ve kutsal olanın belirlediği iman, daha objektif, kapsayıcı, dünyevi ve uhrevi karşılığı olandır. Bu yönüyle İslam vahyinin belirlediği iman, Mutlak olanın varlığı ve bilgisini; beşeri kabul, bilme ve tasdik ile düşünsel ve davranışsal kılmaktır. Bu yüzden, Kur'an iman; kararlı, samimi ve bilinçli bir eylem olarak görür. *"Ey Peygamber! Kalpten inanmadıkları hâlde, ağızlarıyla "İnandık" diyenler."*¹²⁰

İmanın, dil, tasdik ve eylem olduğunu ileri süren düşünce ve ekoller, imanın dil, tasdik ve amel ile aynı olduğunu, imanın deruni boyutu yanında, somut ve dışavurum yönünü de ifade etmişler. Bu tanım kendi içinde ideal ve kapsayıcı

¹¹⁷ Mahmut Ay, "Bireyselliğin Teolojik Temellerinden Biri Olarak İman" *Dinî Araştırmalar*, 5/15 (Ocak-Nisan 2003), 104.

¹¹⁸ Sözlükte "iyi, doğru, yararlı olmak; doğruluk, dürüstlük" anlamlarındaki salâh kökünden türeyen sâlih kelimesi "faydalı, iyi, doğru ve güzel olan, işe yarar, barışçı, uyumlu" gibi mânalara gelmekte olup fâsîd (bozuk, düzensiz) ve sû' (kötü, çirkin) kelimelerinin karşıtıdır. İsfahânî, *Müfredât fî ġarîbi'l-Kur'ân*, 289.

¹¹⁹ el-Hac 22/37; Bkz. Âl-î İmrân 3/92.

¹²⁰ el-Mâide 5/41; Bkz. el-En'âm 6/125; en-Nahl 16/106; el-Hucurât 49/14; el-Mücâdile 58/22; et-Tahrîm 66/12.

olanı ifade etmektedir. Fakat Haricilik gibi dini yapılar bu tanım bağlamında, söz ve eylem üzerinden niyet okumuş ve hükümler koymuşlardır. İnanç, düşünce ve eylemlerini bu bakış açısı temelinde şekillendirmişlerdir. Kendi yaşamlarına ait söz ve eylemler, bu temele dayandığı gibi hayata ve insanlara bakışı açıları da bu inanç üzerinden olmuştur. İman, insanın Allah'a karşı samimi bir kabul ile yönelişidir. İnsan-Allah arasındaki özel bir iletişim ve bağlılıktır. İnsanın söz ve eylemlerine hüküm koyma, Allah'a aittir. Kişi veya dini yapıların, söz ve eylemlere hüküm koyması, Allah'a ait alanı ihlal ve rol çalmadır. Böyle bir rol üstlenme ve düşünce tarzı İslam tarihinde derin sorunlar oluşturmuştur. Haricilik, Ehl-i Hadis, Mu'tezile, Şia vb ekoller tüm politik, baskı, kaos ve zulümlerini bu düşünce üzerinden temellendirmişlerdir.

Kur'an doğru ve gerçek bir imanın; iyi, güzel ve sağlıklı bir ahlaka/eyleme yansıtacağına defalarca dikkat çeker.¹²¹ Kur'an, imanın doğurduğu ahlakın/davranışın imana meşruluk kazandırdığını ortaya koymuştur. İman etmek veya imanın dayandığı kutsal veya kutsal olmayan değerler, imana meşruluk kazandırmak için yeterli değildir. İmanın doğurduğu, ahlak/davranış imana meşruluk kazandırır. Kutsal ve yüce değerleri içeren fakat yanlış imanlarda, büyük günahlar, zulümler ve yanlışlar doğurmuştur. Hristiyanların haçlı seferleri, kilisenin zulümleri, Yahudilikte Siyonizm, İslam'da Haricilik, son dönemde Yemen ve Suriye'deki Sünni-Şii savaşları, Nijerya'da Boko Haram ve DAİŞ'in yarattığı şiddet, bunun örnekleridir. Bu nedenle gerçek ve doğru bir iman, Allah'a karşı bilinçli, samimi kabullenışı (tasdik) ve istikameti (dosdoğru bir çizgide yürümeyi) doğurur.¹²²

Sonuç ve Değerlendirme

Sâlim b. Zekvân, İbâdi/Harici düşüncenin önemli simalarından biridir. Hicri birinci asırda yaşamış olan Sâlim, es-Sîre adlı eserini Harici/İbâdi düşünce bağlamında kaleme almıştır. Eser ilk dönem İslâm tarihinin önemli dini ve siyasi olaylarını konu etmiştir. Sâlim, es-Sîre adlı eserinde Kuran'ı Kerim, peygamberler, Hz. Muhammed'in nübüvvet görevi, dönemin inanç yapıları, ilk dört halife, Hariciler, Mürcie, Sebeyye ve Fetene'yi konu etmiştir.

Sâlim 'ın es-Sire'sinin en önemli özelliklerinden biri, Hz. Osman ve Hz. Ali'ye yönelik eleştirel ve tekfir söylemleridir. Sâlim, bu iki halife döneminde yaşanmış siyasi, dini, hukuki ve sosyal olayları Harici/İbâdi bakış açısı ile ele almış ve bu olayları iman ile ilişkilendirmiştir. Sâlim, Hz. Ali'yi ve Hz. Osman'ı farklı nedenlerden dolayı tekfir etmiştir. Hz. Osman'ı tekfir etmesinin nedeni Kur'an'a ve sünnete aykırı; siyasi, hukuki ve dini uygulamalarıdır. Hz. Osman, halifeliğinin ikinci döneminde, Kur'an'a, Sünnet'e ve kendisinden

¹²¹ el-Bakara 2/25, 82, 277; Al-i İmran 3/57; en-Nisâ 4/57.

¹²² el-Fussilet 42/30; el-Ahkaf 46/13.

önceki iki halifenin uygulamalarına aykırı davranmıştır. Kur'an'a ve sünnete aykırı davrandığı, tekfire yol açan davranışlarda bulunduğu için Müslümanlar tarafından öldürülmüştür.

Sâlim'e göre, Hz. Ali'nin tekfir edilmesinin nedeni, Tahkîm olayını kabul etmesidir. Onlara göre sadece Hz. Ali değil, Tahkim'i kabul edenlerin tamamı küfre girmişlerdir. Hz. Osman döneminde başlayan Siffin savaşı sonrası zirveye çıkan siyasi görüşlerin Kur'an'a dayandırılması düşüncesi, siyasi yargılara dinî bir mahiyet kazandırmıştır. Bu düşünce yapısı, Müslüman toplumu derinden etkilemiş, tepkisel inanç zemininde görüşler ileri sürülmüştür.

Sâlim, siyasi olayları iman bağlamında değerlendirerek, imanın siyasallaştırılmasının ve araçsallaştırılmasının fikri temsilcilerinden biri olmuştur. Bu bakış açısı süreç içerisinde Müslüman toplumda, inanç, düşünce ve toplumsal yapıda farklılaşmaların yaşanmasına neden olmuştur. İslam toplumunun en etkili gücü ve en önemli değer yargılarının odağını, iman/din oluşturmaktadır. Dinin etkin gücü, bu dönemde ortaya çıkan anlaşmazlıkların zeminine yasal kılınmaya çalışılmıştır. Bu durum, Hariciliğin düşünce ve inanç biçimidir.

Hâricîlere göre imân, dil ile ikrar, kalp ile tasdik ve organlarla amel olarak gerçekleşir. Bunların üçü birden imanın rükünleridir. Bu üç rükünden birini yerine getirmeyenin imanı geçersizdir ve bu kimselere mü'min denmez. İman ve İslâm bir bütündür. İbadetler ve diğer ameller imandandır. İbadetleri terk eden ve Kur'an'ın yasakladığı bir şeyi yapan kimse imandan çıkmıştır, kâfir olmuştur. İman, ibadetler yerine getirilmediğinde geçersiz olduğu gibi, günahlar sebebiyle de kalkmış olur. İslam'ı kabul ettikten sonra küfre dönen (mürted) kişi öldürülmesi gerekir. Bu yüzden günahkâr kişiler Müslüman değildir öldürülmesi gerekir.

Haricilerin doğrudan kendi siyasi görüşlerini ve muhalif yapılarını iman ile bağıntılı kılmaları, yasal zeminlerini haklı ve güçlü kılmaya yöneliktir. Bu tarz bir yaklaşım, Hz. Osman döneminde yaşanmış ve karşılıklı tekfir kültürü toplumda kaos oluşturmuş ve derin yaralar açmıştır. Siyasi, hukuki ve sosyal olayların iman ile ilişkili kılınması, temellendirilmesi ve eleştiri kültürünün geliştirilmesi en etkileyici bir yöntemdir. Bu tarz bir eleştiri, kişi, toplum ve olayları haklı ve haksız, doğru veya yanlış kılmada en etkili bir yöntemdir. Hz. Osman'a yönelik muhalefetin zemini bu tarz olunca, onun halifeliğinin yasal zemini tartışılır olmuştur. Bundan dolayı, Hz. Osman tekfir edilmiş, kanının helal olduğu ileri sürülmüş ve öldürülmüştür. Hz. Osman'ın uygulamalarına karşı olan muhalif kişilere de aynı yöntem uygulanmış ve işkence edilmiştir.

Bundan sonraki süreçte, Hz. Ali ile Talha, Zübeyir ve Hz. Aişe arasındaki Cemel Savaşı, Hz. Ali ile Muaviye arasındaki Siffin Savaşı ve nihayet Hz. Ali ile Hariciler arasındaki anlaşmazlık ve çatışmalar, bu düşünce yapısı üzerinden temellendirilmiştir. Sonuçta Hz. Ali'de bu tür bir yaklaşımın sonucu suikasta uğramış ve öldürülmüştür.

Bu dönemde gelişen olayların zemininin din ile temellendirilmesi, doğal insani bir savunma refleksi olarak görülebilir. Hz. Osman ve Hz. Ali'de varlık düzleminde insandır. İmtihan ve sorumluluğun gereği doğru ve yanlışlarının olması doğaldır. Almış oldukları siyasi, hukuki, dinî ve sosyal kararlar, doğru olduğu gibi hatalı ve yanlıştır. Bu yüzden eleştirilmeleri doğaldır. Fakat bu eleştirilerin iman ile ilişkilendirilmesi, din-iman bağlamında ele alınması ve tekfirde bulunulması sorunludur ve yanlıştır. Dinin siyasi, hukukî, sosyal ve fikri ayrılıklara ve anlaşmazlıklara bir yasal zemin kılınması, dinin varlık amacına aykırıdır. Din, insana güven ve huzuru sağlamak, inanç ve düşünce özgürlüğünü korumak için gönderilmiştir. Din, insanın özgür iradesine bırakılmış ilahi ilkeler bütünüdür. Din üzerinden yapılan bu tür değerlendirmeler din ve dini değerleri örseler ve ona olan güveni zedeler.

İman, insanın bilişsel, duygu ve iradesi ile gerçekleşen bir fonksiyondur. Bazı Müslüman alimler ve ekoller, imanı ikrar, tasdik ve amel bağlamında ele almışlardır. Dil ve eylem bağlamında yapılan tanım, içinde siyaset ve sosyo-kültürün oluşturduğu polemik taşır. İkrar ve eylem bağlamında tanım samimi, doğru ve bilinçli bir tasdike dayanırsa anlam kazanır. İman tanımının diğer önemli yönünü ifade eden tasdik ise bilinçli ve hür bir kabulü, deruniliği ve içtenliği ifade eder. İslam düşüncesinde polemik ve kaos siyaseti amaçlayan yapılar imanı; ikrar ve amel ile ilişkilendirmişlerdir. Bu bakış açısı ve düşünce yapısı, imanın varoluşsal değeri, anlamı ve amacından uzaktır.

Kaynakça / Reference

- Akbulut Abulut. *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*. Ankara: Otto Yayınları, 1. Basım, 2015.
- Akdemir, Furat. Hariciliğin İman Tanımının Siyasi ve Sosyal Arka Planı, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11/61 (2018), 1096-1105.
- Aytekin, Arif. *Açıklamalı Yeni Meal I-II*. İstanbul: Mirac Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Ateş, Orhan. "Salim b. Zekvan'ın Siresi'nde Hz. Osman'la İlgili Kısmın İbâzi Fikirler Açısından Değerlendirilmesi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2, (Haziran 2009), 97-112.
- Ay, Mahmut. "Bireyselliğin Teolojik Temellerinden Biri Olarak İman" *Dinî Araştırmalar*, 5/15 (Ocak-Nisan 2003), 89-108.
- Ay, Mahmut. "Kelâm'da Akıl İman İlişkisi: Temel Teolojik Yaklaşımlar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52/1 (Ankara: 2011), 49-68.
- Azimli, Mehmet. *Hz. Osman*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2017.

- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-. *el-Fark beyne'l-frak*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1. Basım, 1991.
- Bakillânî, Kâdî Ebu Bekr Muhammed b. et-Tayyib el-. *et-Temhîd fi'r-red ale'l-mülhideti'l-mu'attile ve'r-râfıza ve'l-hevâricv'l-mu'tezile*. Kahire: 1973.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el- *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdulkakî. 1. Cilt. Kahire: Matbaatü's-Selefiyye, 1400.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdulkakî. 2. Cilt. Kahire: Matbaatü's-Selefiyye, 1403.
- Canan, İbrahim. *Kutub-i Sitte Tercüme ve Şerhi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1995.
- Crone, Patricia - Zimmermann, Fritz. *Introduction, Salim b. Zekvân, es-Sîre*. thk.ve İngilizce çev. Patricia Crone- Fritz Zimmermann. New York: Oxford University Press, 2001.
- Cüveynî, İmâmu'l-Harmeyn el-. *Kitâbu'l-İrşâd*, çev. Adanan Bülent Baloğlu vd. Ankara: TDV Yayınları, 1. Basım, 2010.
- Dercînî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Saîd. *Kitâbü tabakâti'l-meşâih bi'l-Mağrib*. nşr. İbrahim Tallây. I-II. Kosantîne: Matbaatü'l-Ba's, 1974.
- Dineverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-. *el-İmâme ve's-siyase*. çev. Cemalettin Saylık. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2017.
- Dineverî, Ebû Hanife. *el-Ahbaru't-tıval*. çev. Zekeriya Akman-H.Siyabend Aytemür. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Ebû Hanife, İmam-ı Azâm. *İmam-ı Azâm'ın Beş Eseri*. çev. Mustafa Öz, İstanbul: İFAV Yayınları, 5. Basım, 2010.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen el-. *Makâlâtü'l-islâmiyyîn ve itilâfu'l-müsellîn*. çev. Mehmet Dalkılıç- Ömer Aydın. İstanbul: Kabcacı Yayınları, 1. Basım, 2005.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*. Ankara: Selçuk Yayınlar, 5 Basım 1991.
- Fîrûzâbâdî, Mecduddin Muhammed b. Yakûb el-. *el-Kamûsu'l-muhît*. Beyrut: 1986.
- İbn Manzur, Ebû'l-Fazl İbn Mükerrrem Cemaleddin Muhammed b. Mükerrrem. *Lisanu'l-Arab*. XIII/XXI, Beyrut: tsz.
- İsfehânî, Râğıb el-. *Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Halil 'İtânî. Lübnan/Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1426/2005.
- İzutsu, **Toshihiko**. *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*. çev. Selahaddin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 1984.
- Kılavuz, A. Saim. *Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelama Giriş*. İstanbul: Ensar Yayınları, 21. Basım, 2014.
- Kubat, Mehmet. *Malatî ve Kelâmî Görüşleri*. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Kurtubî, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed Said b. Hazm el-Endelüsî el-. *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihâl*. çev. Halil İbrahim Bulut. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Basım, 2017.

İlk Dönem İman-Siyaset İlişkisi, İmanın Araçsallaştırılması (Sâlim b. Zekvân'ın es-Sîre Eseri Bağlamında)

- Kutlu, Sönmez. Salim b. Zekvan'ın Es-Sîre Adlı Eserindeki Mürcie ile İlgili Kısımın Tercümesi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35/1 (Nisan 1996), 467-475.
- Kutlu, Sönmez. *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*. Ankara: Kitâbiyât, 2002.
- Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Şuayip Arnavut. 5. Cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâle, 1403-2009.
- Makdisî, İbn Kudâme el-Cemmâîlî el-. *Lüm'âtu'l-i'tikâd*. çev. Ali Pekcan. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-. *Kitabü't-tevhid*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: İSAM Yayınları, 2005.
- Nâmî, Amr Halife en-. *A Description of New Ibadî Manuscripts from North Afrika, Journal of Semitic Studies* 15/1. Oxford: 1970.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Alî en-. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Hasan Abdulmun'im Şelebî. 3 Cilt. Lübnan/Beyrut: Müessesetür-Risale, 1. Basım, 1421/2001.
- Nesefî, Ebû'l-Muîn en-. *Bahru'l-keîâm*. Tahk.Trç.Yusuf Arıkaner. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- Pezdevî, Sadru'l-İslâm İmam Ebu'l-Yusr Muhammed el-. *Usûlü'd-dîn*. çev. Şerafettin Gölcük, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2015.
- Râzi, Muhammed Fahreddin. *Muhassal-Kelama Giriş*. çev. Hüseyin Atay. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Ringgren, Helmer. *The Coceptof Faith in The Koran*. Leiden: ORIENS, 1921.
- Sâbûnî, Nureddîn es-. *Mâturidiyye Akâidi*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Yayınları, 16. Basım, 2016.
- Sülün, Murat. *Kur'an-ı Kerim Açısından İman Amel İlişkisi*. İstanbul: Ensar Yayınlar, 3. Basım, 2015.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim, b. Ebi Bekr Ahmed. *el-Milel ve'n-Nihal*. çev. Mustafa Öz, İstanbul: Litera Yayınları, 2011.
- Şemmâhî, Ebû'l-Abbas. *Kitâbu's-siyer*. thk. Muhammed Hasan. I-III. Bingazi: Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, 2009.
- Taftâzânî, Sa'düddîn el-Horâsânî et-. *Şerhu'l-akâid*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 5. Basım, 2010.
- Tillich, Paul. *İmanın Dinamikleri*. çev. Fahrullah Terkan-Salih Özer. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa et-. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. İbrahim Advah Avad. 4 Cilt. Kahire: Mustafa el-Bab el-Halebi, 1. Basım, 1382/1962.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa et-. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. İbrahim Atve İvâd. 5. Cilt. Kahire: Mustafa el-Babî el-Halebî, 1395/1975.
- Watt, William Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fiğlalı. Ankara: Sarkaç Yayınları, 4. Basım, tsz.
- Yıldız, Harun. *Hariciliğin Doğuşu ve Gelişimi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2. Basım, 2016.

Yıldız, Harun, "Haricilerin Erken Dönem Tarih Algısı: Salim b. Zekvan Örneği". *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*. II/2, . (2009), 7-40.

Watt, W.Montgomery. *İslamın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*. çev. Arif Aytekin, İstanbul: Bereket Yayınları, 2011.

Zekvân, Salim b. *es-Sîre*. çev. Harun Yıldız. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2016.

